

Qaraqalpaq tilide termin hám terminologiya máselesi

Tursinbaev Esengeldi
QMU 2-asqish magistrati

Kalit so'zlar. termin, terminologiya, lingvistika, ekstralingvistika, princip, teoriya.

Annotaciya. Bu maqolada qoraqalpoq tilida termi va terminologiyaning anglatilish masalasini tahlil qildik. Termin tushunchasining ózi haqida ham malumotlar keltirib ótildi. Termin va terminologiyaning paydo bólishi haqida malumotlar berildi.

Ключовое слова. термин, терминология, лингвистика, экстралингвистика, принцип, теория.

Termin sózlik quramniń arnawlı xizmeti arqalı pariq qılatuǵın ózgeshe bir elementinen ibarat. Olar tildiń leksikalıq qurılısında ekstralingvistikalıq hám lingvistikalıq derekler tiykarında basqa toparlarına qaraǵanda ózgerislerdi tez qabil etip otıratuǵın ayırıqsha qatlamdı quraydı. Sózlik quramniń ajıralmas qurılıs elementleri sıpatında sózlik quramında tán rawajlanıw nızamlılıqlar menen ólshenedi, sol rawajlanıw nızamlılıq tiykarında qalıplesip baradı, jetilesedi hám stillik funkcionallıq xizmet atqarıp otıradı. Bul jaǵday terminlerdiń payda bolıwı, jasalıwı, sonday-aq olar arasında kórinetuǵın kóp ǵana qubılıslarda anıq seziledi.

Terminologiyalıq sistemada ulıwma leksikalıq sistemaǵa tán bázir bir semantikalıq qubılıslardı, yaǵnıy sinonimiyalıq, antonimiyalıq, omoonimiyalıq, kóp mánilik qubılıslardı da kóriwge boladı. Máselen: házirgi qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında til bilimi, lingvistika degen terminlik variantlar bir ilimiy uǵımdı anıqlawshı eki atama sıpatında ómir súrip kiyatır, yaǵnıy til bilimi, lingvistika terminleri bir uyaǵa birigiwshı sinonimlik sınaqlardan ibarat. Affiks hám qosımsha terminler de usınday xarakterge iye. Al bir mánili, kóp mánilik, prepozitsiya, postpozitsiya usaǵan terminler semantikalıq jaqtan qarama-qarsı mánilerdi ańlatıwshı antonimiyalıq terminlik atamalar retinde qollanılmaqta¹. Geypara aralıq terminlik atamalar, máselen reakciya (ximiya terminine tán termin) menen reaktsiya (jámiyetlik-siyasıy termin) arasında semantikalıq jaqtan omonimiyalıq qubılıs

1 Е.Бердимуратов. Қарақалпақ терминологиясы. Нөкіс. «Қарақалпақстан». 1989.

seziledi. Sonday-aq qaraqalaq tilinde kóp gana terminler leksikalıq-semantikalıq usıl arqalı jasalğanlıǵı belgili. Ádettegi ulıwma qollanıwshı tárbiya sóziniń semantikalıq jaqtan mánilik qubılısınıń keńeyiwi arqalı pedagogikalıq uǵımdı anıqlawshı tárbiya termini jasalğan, bul sózdiń bir mánisiniń terminologiyalıq mazmunǵa iye bolıwı álbette, metonomiyalıq qubılıs arqalı iske asqan. Matematikalıq termin sıpatında payda bolǵan qosıw, alıw, bóliw, biologiyalıq termin retinde qalıplesken tamır, ózek usaǵan arnawlı atamalar boyınsha da usını aytıwǵa tuwra keledi.

Demek terminler sistemasında ulıwma leksikalıq sistemaǵa tán geypara semantikalıq qubılıslar ushirasadı eken. Solay da, terminlerdiń ayrıqsha sóz birliǵi, arnawlı xızmeti bunday semantikalıq qubılıslardıń, ásirese, sinonimiyalıq, omonimiyalıq, polisemiyalıq qubılıslardıń shekleniwshiligi keń tarqalǵan protsessler emesligin belgileydi. Óytkeni termin ayrıqsha dálikte, anıqlıqtı, ózi anıqlaytuǵın uǵımdı dál keliwshilikti talap etedi, ol sol terminologiyalıq sistemasında anıq mánini ańlatıwshı arnawlı funkcionallıq jaǵdayda túrde qollanılatuǵın leksikalıq bir mánili atama bolıp esaplanadı². Konkret tillerdiń bazasında leksikologiyalıq sonıń ishinde terminologiyalıq problemalardı izertlewge hám úyreniwge baylanıslı derlik barlıq ilimpazlar terminniń bir mánili arnawlı atama ekenligin belgileydi, ádette onıń bir mániligi sáykes termin ómir súriwshı anaw ya mınaw terminologiyalıq sheńberinde qaraladı.

Dáslep arnawlı termin retinde qabıl etilgen bir mánili leksikalıq atama sol terminniń aktivlikti ózlestiriwi, termin anıqlawshı uǵımnıń keń túsiniqlilikke iye bolıwı, keń tarqalıw nátiyjesinde semasiologiyalıq nızamlılıqlar túrinde háreket etiwshı qubılıslardıń járdemi menen predmetler arasındadıǵı baylanıs, uqsaslıq belgilerge qaray ekinshi uǵımdı da ataw qásiyetke iye boladı. Usınday protsesslerdiń tiykarında termin ulıwma qollanıwshılıq belgilerin kem-kem ózlestiredi de, ádettegi leksikalıq atamalarda bolıp keledi. Máselen, partiya sózi terminlik belgilerin derlik joǵaltıp, aktivligi keń qollanıwshılıǵı, túsiniqliligi nátiyjesinde aktiv leksikaǵa awısqı sóz birliklerinen ibarat.

Mashın, traktor, avtobus, samolet usaǵan dáslepki texnikalıq terminler tildiń házirgi rawajlanıw dáwirinde qazan, tabaq, oraq usaǵan sózlerdey tanımalılıqqa, keń qollanıwshılıqqa iye. Bul sózlerdiń terminlik belgileri, arnawlı definiktivlik

² Berdimuratov. E – “Qaraqalpaq tili terminologiyası” 1989

xizmeti sezilmeydi. Ádettegi aktiv sózlik qatlam elementlerindey bolıp ketken, aktiv leksikağa sheklengen leksikalıq qatlamnan ótken.

Terminlerdiń ekinshi birewleri dáslepki terminlik mánisi menen birge ekinshi mánini de ózlestiriw múmkinshiligine iye bolǵan. Bul da álbette sol termin anıqlawshı uǵımnıń keń túsiniklilikke belgilerine iye bolıwı, aktivligi nátiyjesinde iske asadı. Máselen, soman termini ádebiyattanıw iliminde tán ilimiy uǵımdı anıqlaydı³. Dáslep bir mánili arawlı termin retinde usı mánidegi atama sıpatında tilde payda bolǵanlıǵı belgili. Bıraq bul termin ańlatatuǵın uǵımnıń keń tarqalıwı aktivligi nátiyjesinde metoforizatsiya usıl arqalı usı atama menen ekinshi bir uǵımdı qayta ataw arqalı terminlik mánige qosımsha máni dóredi: Ayta bersen bul bir roman. Bul jerde roman terminlik mánide emes, al kerisinshe, ushı-qıyırı joq waqıya, kóp waqıya degen mánide qollanıw tur.

Til iliminde terminler sistemasında kórinetuǵın bunday semantikalıq qubılıs determinologiyalıq qubılıs, al terminlerdiń sheklenbegen aktiv leksikağa ótiwin terminlerdiń determinlesiw dep qaraydı. Bul semantikalıq protsess tildiń rawajlanıwınıń barlıq dáwirlerinde bolıp turatuǵın aktiv protsessten ibarat. Házirgi qaraqalpaq tiliniń leksikalıq sostavında determinologiyalıq qubılıs tiykarında ádettegi ulıwma qollanıwshı sózler toparına ótken sóz birlikleri oǵada kóp sanda ushırasadı. Joqarıda partiya, mashina, traktor, avtobus, samolet usaǵan sózlik terminlik belgilerin derlik joytıp jibergen, ulıwma qollanıwshı sózlerge tán belgilerdi qabıl etiw túrinde determinlesken elementler bolsa, roman, muzika, dástan usaǵan terminler qosımsha aktiv mánilerdi de ózlestiriw arqalı determinlesiw protsessine ushıraǵan birlikler bolıp esaplanadı. Determinlesiw protsessi ásirese ilimiy texnikalıq terminler tarawında kóbirek kózge taslanadı. Bul xalıq turmısında ilimiy texnikalıq progresstiń sheshiwshı kúshke aylanıwına, onıń óndiris penen mádeniyattıń barlıq tarawlarına jámiyetlik obektivlilik zárúrlük tiykarında keńnen eniwine baylanıslı.

Terminler sistemasında determinlesiw processı solay etip eki usıl arqalı iske asıp otıratuǵınlıǵı seziledi.

³ Sh. Ádbinazimov. Til bilimi tariyxı. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 2013-jıl.

1. Anaw ya minaw termin anıqlaytuğın uğımın ulıwma keń túsınıklıkke iye bolıwı, keń tarqalıwı, turmıshıq aktivlik nátiyjesinde sáykes atama keń qollanıwshılıq, keń tanımalılıq belgilerine iye bolıp baradı da, kem-kem sol uğımdı ańlatıwshı termin determinlesiw ádettegi sóz birliğine aylanadı.

2. Terminlik máni óziniń aktivligine keń qollanıwına qaray qosımsha mánige iye bolıp baradı. Bul qosımsha máni metoforizatsiyalıq usıldıń nátiyjesinde dóreydi, termin ańlatıwshı uğımın ataması arqalı ekinshi uğım qayta ataladı, terminlik birlik kóp mánili sóz dárejesine jetedi. Bulardıń barlıǵı da ulıwma sóz quramǵa tán semantikalıq nızamlılıq tiykarında iske asıp otıradı. Sonlıqtan terminler sistemasında kórinetuğın semantikalıq qubılıslardı terminniń ózgeshe defenitivlik xizmetine qaray tek terminlerge tán semantikalıq qubılıs sıpatında bahalaw durıs nadurıs boladı.

Terminler sistemasındaǵı semantikalıq qubılıslar tuwralı máselege baha beriwge terminniń sáykes terminologiya tarawında bir mánili defenitivlik atama ekenligin, terminlerdiń de semantikalıq protsesslerge ushırap otratuğınlıǵı, bul jaǵday tek terminologiya emes pútin sózlik quramın rawajlanıwına sebepshi bolatuğınlıǵın este tutıwımız kerek.

Juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq terminologiyasınıń semantikalıq qubılısları hár biri ózine tán ózgeshelikke iye. Terminologiyalıq sistemada ulıwma leksikalıq sistemaǵa tán bázir bir semantikalıq qubılıslardı, yaǵnıy sinonimiyalıq, antonimiyalıq, omoonimiyalıq, kóp mánilik qubılıslardı da kóriwge boladı. Máselen: házirgi qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında til bilimi, lingvistika degen terminlik variantlar bir ilimiy uğımdı anıqlawshı eki atama sıpatında ómir súrip kiyatır, yaǵnıy til bilimi, lingvistika terminleri bir uyaǵa birigiwshı sinonimlik sınırlardan ibarat. Affiks hám qosımsha terminler de usınday xarakterge iye. Al bir mánili, kóp mánilik, prepozitsiya, postpozitsiya usaǵan terminler semantikalıq jaqtan qarama-qarsı mánilerdi ańlatıwshı antonimiyalıq terminlik atamalar retinde qollanıwmaqta. Geypara aralıq terminlik atamalar, máselen reaktsiya (ximiya terminine tán termin) menen reaktsiya (jámiyetlik-siyasıy termin) arasında semantikalıq jaqtan omonimiyalıq qubılıs seziledi. Sonday-aq qaraqalpaq tilinde kóp ǵana terminler leksikalıq-semantikalıq usıl arqalı jasalǵanlıǵı belgili.

Ádettegi ulıwma qollanıwshı tárbiya sóziniń semantikalıq jaqtan mánilik qubılısınıń keńeyiwi arqalı pedagogikalıq uğımdı anıqlawshı tárbiya termini jasalǵan, bul sózdiń bir mánisiniń terminologiyalıq mazmunǵa iye bolıwı álbette,

metonomiyaliq qubilis arqaki iske asqan. Matematikalik termin sypatında payda bolgan qosıw, alıw, bóliw, biologiyalıq termin retinde qalıplesken tamır, ózek usağan arnawlı atamalar boyınsha da usını aytıwğa tuwra keledi.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

1. Sh. Ádbinazimov. Til bilimi tariyxı. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 2013-jıl.
2. Berdimuratov. E “Qaraqalpaq tili terminleri” Nókis. 1999
3. Nurmaxova.J – “Qaraqalpaq tilinde sotsial-ekonomikalıq terminler hám olardıń semantikalıq ózgeshelikleri” Nókis. 2000
4. Berdimuratov. E – “Qaraqalpaq tili terminologiyası” 1989
5. E.Бердимуратов. Қарақалпақ терминологиясы. Нөкіс. «Қарақалпақстан». 1989. 22-б.

Research Science and Innovation House